

УДК 94(477)''1914/1918'':331.104

ВЗАЄМИНИ ПІДПРИЄМЦІВ І НАЙМАНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНІ У 1914–1918 рр.

Лариса СИНЯВСЬКА

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра історії України,
бульвар Шевченка, 81 а, 18031, Черкаси, Україна
e-mail: kafiteu@ukr.net

Проаналізовано вплив соціально-політичних взаємин підприємців і найманих працівників України в 1914–1918 рр. на розвиток важкої промисловости. Доведено, що в 1917 р. в результаті діяльності різних революційних організацій в умовах послаблення центральної влади було фактично підірвано основи економічної взаємодії робітників з підприємцями. Зауважено негативну роль робітничих комітетів, абсолютна більшість з яких вкрай некомпетентно втручалися в економічну діяльність підприємств.

Ключові слова: Перша світова війна, підприємництво, наймані працівники, державне регулювання економіки, військова промисловість, фінанси, кредит.

Соціально-політичні відносини формуються у процесі політичної діяльності окремих соціальних груп, спрямованої на реалізацію їх інтересів і потреб через участь у політиці. До найвпливовіших соціальних груп у Російській імперії початку ХХ ст. можна зарахувати дворянство, буржуазію, найманих працівників і селянство, хоч представники селянства, як правило, не брали активної участі в суспільно-політичному житті. Загальноросійські тенденції у відносинах цих соціальних груп великою мірою визначали розвиток промисловости Сходу і Півдня України в роки Першої світової війни, оскільки їх результатом було прийняття нормативно-правових актів, що діяли на всій території Російської імперії і формували звичаєві правила, що поширювалися у сфері підприємницької діяльності та були покликані розмежувати вплив окремих фінансово-промислових груп, а також доступ до джерел сировини і ринків збуту. Крім того, у процесі соціально-політичної взаємодії дворянства, буржуазії, найманих працівників і селянства під впливом низки зовнішньо- і внутрішньополітичних та економічних факторів визначалася міра втручання держави в економічне життя та її роль у врегулюванні економічних конфліктів, що виникали між провідними соціальними групами країни. Власне, ставлення представників певних соціальних груп до державного втручання в економічне життя було і залишається однією з основ соціального конфлікту між ними, визначаючи основи соціального законодавства і регулювання фінансово-промислової діяльності. Ця проблематика в загальноросійському контексті відображена в роботах К. Шацилло, Б. Авілова, Ю. Афоніна, С. Белова, Д. Боголепова, П. Волобуєва, Б. Дубенцова, А. Боханова, А. Сидорова, М. Гринчак, Б. Ананіча. Однак, автори не ставили собі за мету дослідити вплив відносин між промисловцями і найманими працівниками на

діяльність підприємств важкої промисловости Півдня і Сходу України з виокремленням особливостей промислового розвитку в українських реаліях.

Формування капіталістичних виробничих відносин і системи господарювання в Російській імперії після реформ другої половини XIX ст. супроводжувалося також посиленням ролі робітників у соціально-економічному і суспільно-політичному житті країни. Для розуміння мотивації змін у стосунках між промисловцями і робітниками впродовж Першої світової війни важливим є аналіз трудового законодавства Російської імперії, оскільки вимоги щодо його вдосконалення були найпоширенішими серед вимог робітників у передвоєнні роки.

На початку Першої світової війни в Російській імперії склався комплекс законів, що регулювали трудові відносини у фабрично-заводській промисловості. Ще 10 червня 1906 р. прийнято закон “Про запровадження старост на промислових підприємствах”. За свідченнями сучасників, уряд ухвалив запровадити представництво, щоб лише підірвати політичну агітацію серед робітників. Таке рішення забезпечило власникам право затверджувати старост, але робітники не отримували ніякого захисту¹.

У “Зведенні законів Російської імперії” акти, що регулювали відносини між найманими працівниками, власниками підприємств і державою, були об’єднані в рамках “Статуту про промисловість”, а також склали окремі “Статут про промислову працю”. Трудове законодавство було зосереджено передовсім на проблемі умов трудового договору: наймі і звільненні, регулюванні робочого часу, розмірі заробітної плати, вирішенні трудових конфліктів, умовах праці та розрахунків з робітниками, охороні праці і техніці безпеки. Норми “Статуту” захищали основні права робітників, а також обмежували працю жінок і неповнолітніх на виробництві. Однак, практика довела недоліки трудового законодавства. Насамперед, був відсутній дієвий контроль за дотриманням його норм. Чисельність штатів фабричної інспекції залишалася невеликою. Інспекція протоколювала, як правило, лише дуже незначну частину порушень (5–6%), що пов’язано з небажанням чиновників загострювати стосунки з підприємцями. Крім того, проблеми могли виникнути, коли передавали протоколи про порушення до губернських органів, оскільки вони працювали за присутності й активної участі власників великих підприємств. Підприємці також часто використовували тонкощі формулювань закону, щоб уникнути матеріальних витрат: на випадок, коли було доведено, що травма виникла внаслідок грубої необережності робітника, компенсація не виплачувалася. Крім того, пропозиції щодо прийняття нових законів, які б регулювали стосунки між підприємцями і найманими робітниками, досить часто зустрічали впертий спротив і представників влади, і фабрикантів й заводчиків².

¹ Г. В. Балицкий, *Фабричное законодательство в России* (Москва, 1906), 91-93.

² С. И. Белов, “Законодательные акты как индикатор промышленного кризиса в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.)”, *Издательство Грамота*, 25 серпня 2017 р., <http://www.gramota.net/materials/3/2012/3-2/6.html>

Перша світова війна вимагала максимальної напруги економіки кожної з країн-учасниць, і, передовсім, промисловости – постачальника обладунків, зброї і боєприпасів для армії. У подібній ситуації будь-які перебої в роботі підприємств могли мати вкрай небезпечні наслідки. У зв'язку з цим влада багатьох держав, що брали участь у бойових діях, обмежила страйкову активність робітників. Уже 29 серпня 1914 р. прийнято указ “Про продовження терміну дії Положення про заходи з охорони державного порядку і громадського спокою й про подальше залишення деяких місцевостей Імперії на положенні надзвичайної охорони”. В тексті цього закону не передбачалося якихось заходів, що мали прямий стосунок до промислового виробництва, але через деякий час на його основі прийнято низку локальних актів, які регулювали право робітників на організацію і проведення страйків.

Водночас ухвалено низку законів, покликаних забезпечити матеріальний захист мобілізованих та їхніх сім'ї, зокрема й фабрично-заводських робітників. Дня 11 серпня 1914 р. вийшов іменний указ про утворення ради з нагляду за сім'ями осіб, які були призвані на війну, а також поранених і загиблих воїнів. Створений на основі цього акту орган мав координувати діяльність урядових закладів, громадських організацій і приватних осіб в цій сфері. За два дні до цього затверджено положення Ради міністрів, відповідно до якого сім'ям майстрів, робітників і нижчих службовців казенних заводів, фабрик, майстерень та інших закладів повинні виділяти матеріальну допомогу в щомісячних грошових виплатах, розмір яких залежав від величини сімей і складав від 25 до 50% заробітку годувальників. Крім того, передбачалося також допомога харчами. Робітники, які не мали сімей, за цим актом могли розраховувати на отримання одноразової виплати в розмірі двомісячного заробітку від розрахунку платні, яку вони отримували протягом останнього місяця перед призовом. При цьому в законі обумовлено, що припинення виплат могло настати ще до повернення робітника з фронту. Умовою цього було закінчення терміну найму робітника на підприємстві, що був прописаний у контракті. Інша умова: припинити виплати могли і тоді, коли сім'я отримувала будь-яку пенсію від держави. Джерелом фінансування цієї соціальної програми мав бути військовий фонд³.

Дня 13 липня 1915 р. Міністерство внутрішніх справ прийняло циркуляр, який передбачав посилити поліцейський нагляд за робітничим рухом. За цим нормативно-правовим актом військовозобов'язані робітники, які отримали відтермінування і залишилися на заводах, що виконували замовлення військового відомства, на випадок участі у страйках чи відсутності на роботі повинні бути скеровані на збірні пункти, щоб звідти поїхати у дієву армію⁴.

³ С. И. Белов, “Законодательные акты как индикатор промышленного кризиса в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.)”, *Издательство Грамота*, 25 серпня 2017 р., <http://www.gramota.net/materials/3/2012/3-2/6.html>

⁴ Там само.

Дня 19 жовтня 1915 р. фабричне законодавство доповнив акт “Про недопущення деяких відхилень від правил про роботу жінок, підлітків і малолітніх, а також про тривалість і розподіл робочого часу”. Суть його полягала в тому, що міністрові торгівлі і промисловости надано право дозволяти відхилятися від відповідних законів на підприємствах, що забезпечували потреби оборони. Тут важливо зауважити, що під дію цих засад потрапили лише статті, що обмежували робочий час, але не забороняли роботу дітей на деяких виробництвах. Прохання застосувати закон на практиці мали скеровувати до старших фабричних інспекторів. Вони зобов’язувалися подавати ці звернення безпосередньо до відділу промисловости як термінові. До того ж, у зверненнях мали бути вказані умови, на підставі яких запропоновані відхилення могли дозволятися. На випадок надзвичайної потреби такі повідомлення потрібно було передавати телеграфом. Фабриканти періодично прохали збільшити тривалість робочого дня для підлітків 12–15 років до 9 годин. Також власники підприємств домагалися права використовувати працю жінок на заводах цілодобово у три зміни, по 8 годин кожна, або у чотири зміни, по 6 годин. Але в переважній більшості випадків такі прохання відхиляли, зокрема й тоді, коли їх скеровували з великих промислових підприємств⁵.

Водночас соціальна стратифікація була властива й робітництву. У воєнні роки робітників Півдня і Сходу України здебільшого поповнювали члени родин кадрових робітників, які раніше не працювали: люди похилого віку, жінки, підлітки і діти, а також мешканці міст і сіл, які йшли на оборонні заводи, щоб уникнути мобілізації на фронт. За словами очевидця, мешканця м. Олександрівська: “Своїх людей у місті всі знають, тому й не дивно, що показують пальцями й голосно говорять, коли якогось дня там побачать у формі Третьої роти когось з купців чи інших багатих людей, які туди поховалися, щоб не потрапити на фронт. Таких випадків було багато”⁶. Чисельність робітників також збільшувалася за рахунок біженців й інших категорій працівників. У роки війни змінився статевий склад робітників за рахунок зменшення кількості робітників-чоловіків. Значно більше, ніж у довоєнні роки, використовували працю жінок, підлітків і дітей, що пояснювалося, з одного боку, зростанням попиту на робочу силу, а з іншого – тим, що жіноча і дитяча праця були дешевші. Під час війни жіночу працю широко використовували в кам’яновугільній промисловості Донбасу. Так, якщо на шахтах Донбасу в 1913 р. працювало 2,4 тис. жінок, то на 1 вересня 1916 р. їх чисельність збільшилася до 12,4 тис. За роки війни питома вага жінок-робітниць у кам’яновугільній промисловості зросла від 1,6 до 4,5%. Поряд з жіночою працею активно в металургійній промисловості використовували на роботі

⁵ С. И. Белов, “Законодательные акты как индикатор промышленного кризиса в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.)”.

⁶ Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У, м. Київ (1931–1938), Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), ф. 5, оп. 1, спр. 78, арк. 96.

малолітніх і підлітків. Унаслідок цих змін продуктивність праці почала швидко падати і в 1916 р. на шахтах Донбасу становила 81,5% у порівнянні з 1913 р.⁷

Загалом упродовж 1914–1916 рр. уряд Російської імперії послабив законодавчі бар'єри, що відділяли певні категорії робітників за статевою і віковою ознаками від надмірної експлуатації, та обмежив право найманих робітників на організацію страйків. При цьому інші закони, які захищали права найманих робітників продовжували діяти. Однак слабкі місця законодавчої бази зі сфери трудових відносин у промисловості так і не були усунені, внаслідок чого підприємці мали чимало лазівок, які дозволяли порушувати закон. Протягом війни відсутність організованого на належному рівні контролю за дотриманням норм права з боку підприємців і неадекватна м'якість санкцій за їх порушення виступали як чинники, що визначали характер стосунків між власниками підприємств і їх працівниками. Крім того, поза сферою дій фабричного законодавства залишалося багато дрібних і кустарних підприємств. Склалася ситуація, яка, поруч з іншими чинниками, могла призвести до зростання ворожих до чинного ладу настроїв у середовищі робітників. Пом'якшити ситуацію не могли навіть законодавчі норми, покликані підтримувати сім'ї мобілізованих на фронт робітників, оскільки сфера їх застосування обмежувалася державними заводами. Розміри підтримки були досить скромні, а умови отримання різного роду допомоги містили обмовки, які помітно звужували і без того обмежений контингент осіб, що перебували під патронатом держави⁸.

Водночас зміни у складі робітників зі зростанням кількості малокваліфікованих працівників (зокрема й за рахунок жінок, малолітніх і підлітків) поруч із зменшенням рівня життя робили робітничу масу менш стійкою до всілякої антиурядової агітації. Як правило, малокваліфіковані робітники не настільки цінували своє робоче місце, як професійні працівники, в яких жив дух капіталістичного підприємництва і цінувався професіоналізм в роботі. Жінки прагнули отримати більші прибутки здебільшого, щоб забезпечити свої сім'ї у складний воєнний час, а для малолітніх і підлітків був характернішим авантюризм і не усвідомлення всіх можливих наслідків своїх вчинків, що полегшувало антиурядову агітаційну роботу в робітничому середовищі.

Зростання соціальної напруги у воєнні роки пов'язане зі значним погіршенням становища робітників. У 1915 р. введено обов'язкові надурочні роботи, навіть у нічний час. Відмова від цих робіт могла призвести до звільнення, а для військовозобов'язаних – до скерування на фронт.

Навесні 1915 р. Міністерство торгівлі і промисловості зобов'язало власників ввести надбавки на дорожнечу. Проте, підвищення номінальної заробітної платні

⁷ Галина Турченко, "Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні", *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, No.17, (2004): 66–67.

⁸ С. И. Белов, "Законодательные акты как индикатор промышленного кризиса в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.)", *Издательство Грамота*, 25 серпня 2017 р., <http://www.gramota.net/materials/3/2012/3-2/6.html>

не поліпшило добробуту робітників, оскільки темпи її зростання не відповідали росту цін на харчі та товари першої потреби. Від 1916 р. в умовах паливної кризи на багатьох підприємствах металургійної і металообробної промисловости скоротили тривалість робочого дня. Це призвело натомість до зменшення рівня заробітної платні. Попри це, протягом 1914–1917 рр. номінальна заробітна платня на низці металургійних підприємств зросла в середньому до 60–95 руб. на місяць, що становило 144–243% довоєнного рівня. Водночас значна частина робітників отримувала значно меншу зарплатню – від 25 до 50 руб. на місяць. Реальна платня робітників різних категорій на Донбасі на початку 1917 р. складала 50–70% довоєнного рівня. Але загальне зменшення реальної заробітної платні робітників півдня і сходу України було менше, ніж на підприємствах Петербурга і Москви⁹.

Відносно високим тривалий час зберігався рівень оплати праці на суднобудівних підприємствах, де регулярно проводили індексацію, враховуючи рівень інфляції. Це можна було пояснити необхідністю забезпечити підприємства робочою силою високої кваліфікації. За прискорене якісне виконання робіт передбачалися премії, робітники отримували додаткові пайки для утримання сімей¹⁰.

Попри це, збільшення доходів, навіть найкваліфікованіших робітників, поступово перекривало подорожчання товарів і послуг. У 1915 р. одним з важливих завдань влади стало зберегти м'ясний фонд. Військово-політичне керівництво держави усвідомлювало, що за існуючої тенденції кількість худоби буде зменшуватися. Лише за перші півтора року війни поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 3 млн голів¹¹. Тому 1 березня 1915 р. вирішено здійснити повний перепис худоби, першочергово в тих губерніях, які мали постачати м'ясо для армії. Тверді ціни на м'ясо введені 19 травня 1916 р., на середину липня основні ціни на м'ясо 15-типудових тварин затверджені у розмірі 7 руб. за пуд, а на початку 1917 р. досягли 8,6–8,8 руб. за пуд¹². Ситуація на ринку м'яса призвела до того, що 16 липня 1916 р. вирішено “ввести дозвільну систему забиття тварин”, заборонивши забивати худобу в конкретні дні, щоб населення менше споживало м'ясо¹³.

⁹ Галина Турченко, “Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, No.17, (2004): 73.

¹⁰ Миколаївський суднобудівний завод російського акціонерного товариства “Руссуд”, 1911–1919 рр., Державний архів Миколаївської області, ф. 300, оп. 1, спр. 679, арк. 11; спр. 644, арк. 11.

¹¹ Олександр Реєнт, “Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.)”, *Український Селянин*, No.6, (2002): 84.

¹² Максим Оськин, “Русская армия и продовольственный кризис в 1914–1917 гг.”, *Вопросы истории*, No.3, (2010): 146.

¹³ Александр Островский, “Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг.”, в книге *Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium)*, ред. С. Волкова, (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999): 487.

На копальнях Катеринославського гірничого округу в липні 1916 р. у порівнянні з липнем 1914 р. ціни на м'ясо зросли майже в 3 рази, на сало – в 4, на цукор – у 2, на шахтарські костюми – в 4 рази. В 1916 р. в середньому шахтар Донбасу витрачав щомісяця на харчі приблизно 30 руб., що складало 168% рівня 1914 р. Вартість мила зросла на 313%, тютюну – на 200%. Встановлення урядом фіксованих цін призвело до розуміння того факту, що в майбутньому не вдасться продати зерно зі значним прибутком. Іншим чинником, який впливав на продаж селянами зерна, стало припинення його вивозу, що в деяких господарствах створювало проблеми зі збутом. Армія під час війни ставала найбільшим споживачем продуктів, які закуповували великими партіями. Зокрема, військові харчувалися переважно житнім хлібом, а попит на пшеницю і ячмінь став незначний, що на початку війни спричинило небувале падіння цін на хліб. Одночасно представники заготівельних структур почали скуповувати хліб за низькими цінами, але утримували його від реалізації, і через нестачу зернових культур на ринку ціни на них вже наприкінці 1914 р. почали різко зростати. Зростання цін на хліб потягнуло і підвищення їх на всі інші продовольчі товари¹⁴. В умовах інфляції селяни також прагнули “притримати” продовольство, щоб в майбутньому його продати ще дорожче¹⁵. Водночас так звані тверді ціни на продовольство попередньо обговорювали в земствах на особливих нарадах поміщиків, що дозволяло поступово їх підвищувати¹⁶. Підтвердженням цього, наприклад, можуть бути звернення представників державного контролю, де наголошувалося на необхідності привести “тверді ціни” у відповідність до ринкових, бо ринкові ціни за 1915–1916 рр. зросли на 20%. “Тверді ціни” часто встановлювали на багатьох губернських нарадах на рівні найвищих цін на продовольство¹⁷.

Водночас, не дивлячись на вжиті заходи, в 1916 р. в Катеринославській губернії загальна площа посівів скоротилася до 2959,7 тис. десятин, у Таврійській – до 2775,9 тис. дес., у Херсонській – 3611,7 тис. дес.¹⁸ Поступове скорочення посівних площ (у тому числі й за рахунок фактичного розорення багатьох маєтків німецьких колоністів) загострювало продовольчу проблему і ставило країну на межу голоду¹⁹.

¹⁴ Ю. Кравець, *Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.)*. (Луганськ, 2007), 13.

¹⁵ Світлана Макарець, *Виробництво і збут продукції сільського господарства в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX–XX ст.* (Запоріжжя, 2009), 12.

¹⁶ Андрей Шестаков, *Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед октябрем 1917 г.* (Ленинград, 1927), 62.

¹⁷ М. Фарбер, *Твердые цены на хлеб*. (Петроград, 1916), 8.

¹⁸ *Статистический справочник по аграрному вопросу. Землевладение и Землепользование*, ред. Н. Огановский, А. Чаянов, No.1, (1917), 10.

¹⁹ Олександр Реєнт, “Сільське господарство України в роки Першої світової війни”, *Український Селянин*, No.8, (2004): 194–205.

У 1917 р. вирішення продовольчої проблеми стало предметом гострої політичної боротьби. Одні вважали, що в країні існувала велика нестача хліба і їй загрожував неминучий голод. Інші наголошували на тому, що держава мала вдосталь продовольства. Існувала також думка, що голод насувався не через відсутність хліба, а внаслідок незадовільної роботи транспорту і поширення “буржуазної спекуляції”²⁰. Восени 1916 р. у зв’язку з поглибленням харчової кризи в правлячих колах, навіть, висловлена думка, щоб призначили продовольчого диктатора, якому були б надані права командувача армії чи фронту. Однак, царат не міг цього допустити²¹. Разом з цим на початку 1917 р. також виголошувалося про необхідність “соціалізації землі” з посиленням економічних позицій селянства за рахунок обмежень інтересів великих землевласників²².

У 1917 р., щоб послабити харчову кризу, Тимчасовий уряд змушений запровадити пріоритетне постачання м’яса для робітників промислових районів і працівників залізниць. З цією метою визначено кількість населення й обсяги споживання м’яса в містах. До того ж, окремо встановлено чисельність службовців залізниць і склад їхніх сімей, оскільки розміри м’ясної пайки для залізничників були прирівняні до розмірів пайки військовиків дієвої армії. Так, для залізничників і військовиків норму визначено у 2,5 фунти на тиждень на одну особу, для тилових гарнізонів – 2 фунти, для жителів столиць, міст і робітничих районів, а також для військовополонених – 1 фунт м’яса на тиждень²³.

Погіршення становища робітників пожвавило страйковий рух. Від кінця 1915 р. виступи робітників охопили такі підприємства Півдня України, як Дніпровський завод у с. Кам’янському Катеринославської губернії, завод “Наваль” у м. Миколаєві. Страйк на “Навалі”, наприклад, тривав понад місяць й завершився звільненням робітників і відprawою понад 7000 військовозобов’язаних. Завод залишився без значної кількості кваліфікованих робітників, що зменшило продуктивність праці. Щоб виправити ситуацію, частини робітників дозволили повернутися на завод. Найбільшого розмаху досяг страйк шахтарів Горлівсько-Щербинівського району, що охопив приблизно 25 тис. осіб. Проте, наприкінці 1916 – на початку 1917 р. страйковий рух у регіоні вдалося дещо вгамувати, бо покращили безпеку населення продовольством, провели масові арешти та скерували в дієву армію більшість керівників попередніх виступів. Характеризуючи настрої робітників Миколаєва в той час, один з поліцейських

²⁰ Е. Новожилов, “Советская историческая литература 20–30-х годов о продовольственном положении России в 1917 году”, в межвузовском сборнике *Экономическое и социально-политическое развитие пореформенной России (1861–1917 гг.)*, ред. Андрей Седов, (Горький, 1986), 101.

²¹ Валерий Борисов, *Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918)*. (Луганск: ЛСХИ, 1997), 23.

²² Николай Кондратьев, *Аграрный вопрос. О земле и земельных порядках*. (Москва, 1917), 29.

²³ В. Бреславец, *Снабжение армии и населения мясом 1914–1918*. (Москва, 1918), 50–51.

чиновників зауважував: “Переважна більшість робітників... все ще дорожить своїми відносно високими заробітками, а, головне, правом не бути призваним до армії”, але вже “не перебуває під впливом загального піднесення патріотичних почуттів, як було на початку війни”²⁴.

У критичному стані було продовольче постачання гірничозаводського населення, кількість якого наприкінці 1916 р. перевищувала 1 млн чол. На початку 1917 р. в Донбасі, як і в інших регіонах південної частини Російської імперії, введено хлібну розкладку, яка визначала обсяги обов’язкового постачання зерна державі²⁵. Крім того, особливі наради довели норми постачання худоби для потреб армії. Худобу було заборонено вивозити за межі губерній²⁶.

У червні 1917 р. Катеринославський губпродком виконав лише 56% продовольчих нарядів для населення губернії, в липні – 37%, а в серпні 1917 р. – лише 15%. Однак у вересні–жовтні 1917 р. постачання гірничозаводського населення дещо вирівнялося²⁷.

Посилення страйкового руху також пояснювалося невиваженою етнополітикою Російського уряду та успішною антиросійською діяльністю чужоземних спецслужб. До того ж, така діяльність властива не лише для німецької розвідки, а й для англійської. Маючи власні геополітичні інтереси, чужоземні розвідки використовували страйковий рух, міжетнічні конфлікти й протиріччя, що існували в Російській імперії, щоб послабити Росію. Активними учасниками антиурядових виступів ставали представники національних меншин, які зазнавали утисків від царату.

Відзначимо, що серед етнічних груп, які найбільше постраждали внаслідок протиборства між дворянами і буржуазією в роки Першої світової війни в Російській імперії, стали німці. Але у сфері відносин між буржуазією і дворянами, з одного боку, і робітниками, з іншого боку, найбільша напруга спостерігалася в ставленні до євреїв, значна частина яких брала участь в роботі різноманітних робітничих організацій і політичних партій. У період передвоєнного промислового піднесення представники ділових кіл Росії і близькі до них публіцисти стали все частіше висловлювати думку про необхідність знищити перепони для вільного розвитку продуктивних сил через відміну законодавства, що обмежувало участь у підприємницькій діяльності євреїв.

У березні 1910 р. Рада з’їздів представників промисловости і торгівлі подала спеціальну записку до Ради міністрів з вимогою відкласти розповсюдження дії

²⁴ Галина Турченко, “Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, No.17, (2004): 74.

²⁵ И. Военков, *Основные принципы хлебной разверстки*. (Москва, 1917), 6.

²⁶ *Материалы по вопросам организации продовольственного дела. Земские поставки скота на нужды армии*, ред. А. Чайнова, Н. Макарова, No.7, (1917): 12.

²⁷ Анатолій Климов, “До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров’я в роки Першої світової війни”, *Третій Міжнародний конгрес україністів*, 26–29 грудня 1996 р., Ч. 2. Історія, (Харків, 1996), 29.

на комерційні навчальні заклади циркуляру Міністерства торгівлі і промисловости від 6 листопада 1909 р., що встановлював 5% норму для прийому учнів іудейського віросповідання до столичних навчальних закладів і 10% – до навчальних закладів в інших місцевостях. У доповідній записці відзначалося, що утримання комерційних навчальних закладів “було можливим лише за умови широкої участі в ньому осіб іудейського віросповідання, дітям яких, позбавленим можливості вступу до інших навчальних закладів, було статутом дозволено вступати до комерційних училищ за дотримання норми у 50% у більшості закладів”. У жовтні 1912 р. Товариство заводчиків і фабрикантів Московського району звернулося до Ради міністрів з закликом відмінити закон про межу єврейської осілості²⁸.

У той же час значна частина засновників акціонерних товариств були представниками єврейської буржуазії, інтегрованими до російської економічної системи²⁹. Ці люди прагнули реалізувати власні економічні інтереси, не дивлячись на етнічну приналежність. Значна частина євреїв відчували себе в Російській імперії приниженими, що робило їх конфліктогенний потенціал досить значним. Саме вони склали кістяк більшовицької партії, яка відкрито виступила за поразку Російської імперії у війні. Збереглися документи, датовані 1915 р., де вказано на зацікавленості Німеччини передати кошти “для активізації революційної пропаганди” в Росії революціонерам-євреям³⁰.

Відомо навіть, що однією з дат можливого початку революції за участю партії більшовиків було 22 січня 1916 р. 18 (5) липня 1917 р. у газеті “Живе Слово” з’явилася стаття “Ленін, Ганецький і К – шпигуни!”, авторами якої були колишній лідер фракції більшовиків у Другій Державній думі Алексинський і народоволець Панкратов. А через кілька днів з’явилися відомості про розслідування, яке ініціював Тимчасовий уряд, де метою співробітництва більшовиків з Німеччиною називалася поразка Росії та відокремлення України. Можна, звичайно, стверджувати, що друк цієї інформації міг бути виконаний на замовлення, але подальші дії В. Леніна і партії, якою він керував, повністю підтвердили висновки розслідування. У липні 1917 р. контррозвідка перехопила телеграми В. Леніна до Зінов’єва і Колонтай, де йшлося про грошові суми, необхідні для активізації революційної діяльності.

Варто наголосити, що частина страйків була організована на кошти німецьких спецслужб, зацікавлених у послабленні економіки Російської імперії. У секретних повідомленнях розвідок Воєнних округів йшлося про організовану агентурну

²⁸ Борис Ананьич, “Российская буржуазия на пути к “культурному капитализму”, в книге *Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium)*, ред. С. Волкова, (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1999): 107–109.

²⁹ Александр Боханов, “Предпринимательская элита России в начале XX века”, в книге *Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX века*, ред. А. Корелин (Москва: Институт истории АН СССР, 1988): 32.

³⁰ Андрей Хорошевский, *Тайны советской империи*. (Харьков: Фолио, 2011), 54–56.

роботу німецької розвідки, яка, користуючись проблемами у постачанні харчів і товарів першої необхідності, розпалювали антиурядові настрої в середовищі робітників, щоб спонукати їх до страйку. Зокрема, такі дії фіксували здебільшого на стратегічних підприємствах, що виконували військові замовлення³¹.

Характерною особливістю робітничого руху на Півдні і Сході України була його відносна поміркованість. Він не вирізнявся великою масовістю страйків, послідовністю і рішучістю дій їх учасників. Ця його особливість простежувалася від початку XX ст., оскільки тут соціальні конфлікти були менш напружені у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії. Це пояснювалося, по-перше, тим, що в Україні продовольча криза не набула таких масштабів, як в інших регіонах Росії. По-друге, протягом війни значно змінився склад робітників, яких поповнили селяни, військовополонені, біженці. Серед робітників також була відносно велика частина кваліфікованих працівників, які намагалися зберегти своє право не бути мобілізованими до армії³².

На державних підприємствах, які виконували воєнні замовлення, рівень оплати праці був дещо вищий, ніж на приватних підприємствах, що ускладнювало тут організацію страйків. Тому найчастіше для організації страйків користувалися послугами так званих професійних революціонерів, які мали великий досвід в цій справі.

З іншого боку, лавиноподібне нагромадження соціальних проблем, погіршення матеріального становища основної маси населення, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили його невдоволення урядом Російської імперії. Від серпня 1914 до вересня 1915 рр. зафіксовано 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а від жовтня 1915 до вересня 1916 рр. – 225 страйків за участю майже 210 тис. працівників³³.

Повалення самодержавства у лютому 1917 р. дало можливість прискорено реформувати законодавство в соціально-трудої сфері. Реформи відбувалися в умовах посилення позицій робітників. Правотворчу діяльність здійснювали Тимчасовий уряд, Українська Центральна Рада й Ради робітничих і солдатських депутатів. Тимчасовий уряд видавав нормативно-правові акти, що мали силу закону, але здійснював це нерідко під тиском революційно налаштованих робітників. Ради робітничих і солдатських депутатів, як правило, видавали розпорядження і постанови. Практикою того періоду було укладення угод з соціально-трудої питань між радами і підприємствами, які приймав чи відхиляв Тимчасовий уряд. Найвідомішою угодою, що її санкціонував Тимчасовий уряд, стала “Угода між Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів

³¹ Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу, м. Київ, ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 766, арк. 43.

³² Галина Турченко, “Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, No.17, (2004): 74.

³³ Олександр Реєнт, “Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми”, *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, No.4, (2002): 9.

і Петроградським товариством фабрикантів і заводчиків про введення 8-годинного робочого дня, організації фабрично-заводських комітетів і камер примирення”. Її затвердили на пленарному засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів 10 березня 1917 р. За цією угодою на фабриках і заводах створювали фабрично-заводські комітети (ради старост). Їх формували, обираючи представників від робітників відповідних підприємств. Завданнями комітетів були: репрезентувати робітників в урядових і громадських закладах; формулювати пропозиції з питань громадсько-економічного життя робітників окремих підприємств; вирішувати проблеми, що виникали у трудових колективах; представляти робітників у стосунках між ними і адміністрацією й власниками підприємства. Після підписання цієї угоди Тимчасовий уряд 23 квітня 1917 р. прийняв Постанову “Про робітничі комітети в промислових закладах”, в якій передбачалося створити на промислових підприємствах робітничі комітети як представницькі органи. Вони створювалися за ініціативою не менше 1/10 робітників. Важливо відзначити, що коло питань, якими мали опікуватися робітничі комітети, було чітко визначене. До них належали представництво робітників перед адміністрацією з соціально-трудова питань (робочого часу і часу відпочинку, оплати праці, правил внутрішнього розпорядку), а також у відносинах робітників з урядовими і громадськими організаціями. Крім того, комітети могли займатися культурно-просвітницькою й іншою діяльністю, спрямованою на покращення умов для робітників (у тому числі й побутових); врегулюванням стосунків у середовищі робітників. Комітети також могли брати участь в укладанні правил внутрішнього розпорядку на підприємствах³⁴.

Зауважмо, що спочатку комітети не були вповноважені втручатися в економічну діяльність підприємств, контролювати стан їх фінансів і вирішувати проблеми виконання замовлень. На підприємствах Півдня і Сходу України досить часто робітничі комітети втручалися в справи адміністрації підприємств, не стільки турбуючись їх подальшою долею, скільки прагнучи забезпечити власні фінансові інтереси. Мотивуючи свої дії “втечею адміністрації”, стихійно створені робітничі комітети в деяких випадках прагнули, навіть, організувати доставку сировини, матеріалів³⁵. Такі дії вписувалися в революційні уявлення робітників про можливість виконувати менеджерські функції. Найчастіше подібні твердження лунали з вуст більшовицьких агітаторів, які наголошували на необхідності руйнувати старі виробничі відносини.

На Державній нараді 14 серпня 1917 р. М. Ф. фон Дітмар різко засудив введення “самочинними комітетами” нових податків і зборів, а також штрафних санкцій, що, на його думку, вкрай негативно відбивалися на розвитку промисловості і дестабілізували економічну ситуацію в цілому. Такі дії він

³⁴ Борис Рошин, “Российские фабрично-заводские комитеты в 1917 г.: историко-правовой аспект”, *Альманах современной науки и образования*, No.1/2, (2010): 92.

³⁵ Ф. Синюшин, *Фабрично-заводские комитеты в России и их работа в современных условиях*. (Москва: ВЦСПС, 1923), 9.

називав діяльністю “ворогів революції”, які прагнули зруйнувати державу³⁶. Але вже 9 вересня 1917 р. на засіданні Малої Ради фактично під тиском представників соціал-демократів було прийняте рішення про “передачу в завідування крайових органів влади найважливіших галузей промисловости” і про “оподаткування великого капіталу і майна й конфіскацію військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави”. Також затвердили рішення про “скликання для кожного краю, який того домагається, національно-крайових суверенних Установчих зборів”³⁷. Фактично мова йшла про передачу управління промисловими підприємствами місцевим виробничим комітетам, чий згубний вплив на розвиток промисловости так лякав великих промисловців. Уже 29 вересня Генеральний Секретаріят змушений був констатувати поширення на ґрунті війни та економічної руїни “епідемії грабунків, самосудів, анархічних виступів безвідповідальних груп” у краї, що, на думку урядовців, перешкоджало поживлявати роботу промислових підприємств й могло бути припинене лише за допомоги “організованої самодіяльності і самооборони людности”³⁸. Фактично, український уряд визнавав свою неспроможність вжити рішучих заходів, щоб забезпечити економічну активність підприємців, а обмежувався лише певними заходами, спрямованими врегулювати стосунки з селянством, і передовсім – відносинами у сфері земельної власности. Виношуючи плани створити Економічний комітет, який мав би займатися проблемами промисловости, в Генеральному Секретаріаті плекали надію на піднесення промислового розвитку, впровадивши державний контроль за підприємствами³⁹.

Декретом Ради народних комісарів “Про робітничий контроль” від 14 листопада 1917 р. фабричні комітети визнавалися самостійними, виборними, представницькими органами працівників, що мали право контролю за діяльністю підприємств (контролювали виробництво, купівлю-продаж продуктів, збереження сировини, фінансові дії). Але обсяги діяльності фабзавкомів були істотно обмежені, коли ці органи як низова ланка ввійшли до системи профспілок⁴⁰. Це свідчить, що більшовики прагнули використати фабзавкоми як засіб боротьби проти промисловців і підприємців, щоб їх усунути від економічної діяльності, пограбувати й привласнити майно підприємств. Але робітниче самоврядування не було їм вигідне, про що свідчило фактичне припинення задекларованої раніше

³⁶ Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків, ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 13, арк. 93–94.

³⁷ “Матеріали засідання Малої Ради від 9 вересня 1917 р.”, в книзі *Українська Центральна Рада : документи і матеріали*, упорядник Владислав Верстюк, Т.1, (Київ: Наукова думка, 1996), 284.

³⁸ “Декларація Генерального Секретаріату України від 29 вересня 1917 р.”, в книзі *Українська Центральна Рада : документи і матеріали*, упорядник Владислав Верстюк, Т. 1, (Київ: Наукова думка, 1996), 324.

³⁹ Там само, 325.

⁴⁰ Борис Рошин, “Российские фабрично-заводские комитеты в 1917 г.: историко-правовой аспект”, *Альманах современной науки и образования*, No.1/2, (2010): 93.

діяльності фабзавкомів через їх долучення до складу системи профспілкових органів, що їх контролювала більшовицька влада і які перетворилися на придаток державного механізму.

Таке судження підтверджували висловлювання В. Леніна, що Ради робітничих і солдатських депутатів мали забезпечити революційну диктатуру, тобто “владу, що мала бути здобута революційним шляхом, та опиратися на безпосередній почин народних мас знизу, не на закон, виданий центральною державною владою”⁴¹.

Риторика, спрямована на консолідацію робітників у справі руйнування державного апарату та економічних відносин і зв'язків, що склалися в роки існування Російської імперії, часто звучала й у виступах більшовицьких лідерів. На з'їзді селянських депутатів у грудні 1917 р. Є. Бош наголошувала, що пролетаріят мав боротися проти буржуазії і тих, хто підпав під вплив буржуазії. Революція мала остаточно придушити владу капіталу, але коли в Росії переміг пролетаріят, то в Україні – буржуазія, оскільки в Україні не доросли до радянської влади, а проголосили владу Центральної Ради. А тому Установчі збори не могли бути владою народу, оскільки в умовах класової боротьби повинен перемогти лише один клас⁴². Й. Сталін у січні 1918 р. заявив, що ніяких переговорів про мир з Центральною Радою не могло бути, а мир і спокій в Україні мав настати лише тоді, коли “Київська буржуазна Рада” буде ліквідована і замінена новою соціалістичною Радою, ядро якої утворилося в Харкові⁴³.

За ухвалою більшовицької влади в січні 1918 р. на всіх промислових підприємствах частини України, яку вони контролювали, було запроваджено нагляд робітників. Передбачалося створити так звані “робітничі заводські комітети”. Робітники багатьох промислових підприємств намагалися перехопити управління в свої руки. Фабрично-заводські комітети існували на 87% середніх і 92% великих промислових підприємствах⁴⁴. При цьому авторитет власників багатьох підприємств все ще залишався високим, оскільки частина з них брала активну участь в управлінні виробництвом і забезпеченні стійкості виробничих зв'язків. Але суперечливі розпорядження більшовиків, які супроводжувала їх грабіжницька політика в Україні, істотно сприяли остаточному розладу виробництва⁴⁵.

⁴¹ Владимир Ленин. *Полное собрание сочинений*, Т. 24, (Москва, 1949), 19.

⁴² Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У, м. Київ (1931–1938), ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 6, арк. 1–3.

⁴³ Там само, спр. 3, арк. 46.

⁴⁴ А. Семенов, “Профессиональная деятельность городских рабочих в годы гражданской войны: экономическое раскрепощение эпохи экономического упадка”, *Вестник Адыгейского государственного университета*, No.3, (2005): 60.

⁴⁵ Шитюк М. М. Німці Півдня України: історія і сучасність / М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, М. Е. Козирева, І. Є. Ніколаєв, Л. М. Хрящевська, І. В. Оборонько. Миколаїв, 2009. С. 185.

Встановлення соціальних гарантій, передача промислових підприємств в руки самих робітників і створених ними організацій вели до здійснення заповітної мрії робітників брати участь в управлінні виробництвом. Одночасно вони відразу руйнували звичні форми трудової діяльності, виробничу ієрархію, дезорганізували системи управління на підприємствах і, як наслідок, призводили до подальшого падіння виробництва і розповсюдженню хаосу в економічному житті країни⁴⁶.

Російський дослідник Д. Чураков наголошував, що участь робітничих комітетів в управлінні виробництвом передбачала з боку робітників певний рівень розуміння технологічних та адміністративних питань, вміння розбиратися у складній ситуації на ринках, виявляти всі зв'язки між підприємствами-суміжниками і враховувати специфіку всього заводського господарства, а також володіння певними комерційними навиками⁴⁷.

Робітники прагнули розповсюдити нові форми організації праці та робітничого побуту “на нових соціалістичних началах”. Форми встановлення робітничого контролю на підприємствах були різні. Вони відображали, на думку деяких російських дослідників, загальний ідейно-політичний стан мас і ступінь їх спрямованості до істотної трансформації усталеної економічної системи. Визнаючи, що результати втручання робітників у процеси управління виробництвом були не однакові, вказувалося, що загальним наслідком цього процесу “стала істотна трансформація праці і побуту міських робітників того самого суспільного ладу, заради якого здійснювалася соціалістична революція”. Але виникнення нових форм взаємовідносин на виробництві у трудовій діяльності ще більше ускладнили ситуацію на промислових підприємствах і не лише не сприяли зменшенню гостроти соціально-економічної кризи, а навпаки сприяли її подальшому поглибленню⁴⁸.

А. Денікін відзначав, що робітники захоплювали промислові підприємства без розуміння особливостей управління ними, без обігових коштів, приводячи їх до загибелі, а себе – до безробіття і злиднів⁴⁹. Прагнення робітників взяти управління підприємствами у свої руки призвело до загального зниження трудової дисципліни та продуктивності праці. До того ж, зменшенню рівня трудової дисципліни сприяли ідеологічні настанови більшовицької партії, які виправдовували передачу промислових підприємств робітникам і руйнування

⁴⁶ А. Семенов, “Профессиональная деятельность городских рабочих в годы гражданской войны: экономическое раскрепощение эпохи экономического упадка”, *Вестник Адыгейского государственного университета*, No.3, (2005): 61.

⁴⁷ Дмитрий Чураков, *Русская революция и рабочее самоуправление 1917*. (Москва: Аир-XX, 1998), 57.

⁴⁸ А. Семенов, “Профессиональная деятельность городских рабочих в годы гражданской войны: экономическое раскрепощение эпохи экономического упадка”, *Вестник Адыгейского государственного университета*, No.3, (2005): 60.

⁴⁹ Антон Деникин, *Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль–сентябрь 1917*. (Минск, 2002), 158.

попередньої системи економічних зв'язків⁵⁰. Водночас А. Денікін зауважував, що “прожитковий мінімум міського робітника на півдні Росії в листопаді 1918 р. був визначений у 660–780 руб. Зокрема, утримання офіцерів від прапорщика до Головнокомандувача складало від 270 до 1000 руб.”⁵¹.

Дня 19 липня 1918 р. український уряд видав декрет про відновлення дії закону колишньої Російської імперії від 2 грудня 1905 р., де передбачалося сувора кара за участь у страйках на підприємствах, що мали загальнонародне чи державне значення⁵².

За свідченнями очевидців, у 1917–1918 рр. негативну роль відіграло втручання у виробництво непідготованих керівників, а то й взагалі випадкових осіб, які отримали таку можливість лише в умовах послаблення центральної влади. Це, поміж іншого, призводило до численних випадків порушення техніки безпеки, що тягнуло за собою підвищення рівня травматизму. Ці дії призводили іноді до повного краху промислових підприємств або, принаймні, до руйнування виробничих зв'язків⁵³. Спостерігалися численні конфлікти між керівництвом підприємств і нашвидкуруч створеними фабрично-заводськими комітетами, які промисловці характеризували як “злочинне посягання на основи сучасного способу виробництва”⁵⁴.

Перша світова війна викликала кардинальні деструктивні зміни у промисловому розвитку Сходу і Півдня України. Дезорганізовано роботу багатьох промислових підприємств, загострилася паливна криза. Вже 1916 р. держава стояла на межі фінансового банкрутства. Розуміючи неможливість продовжувати попередню економічну політику, уряд Російської імперії почав посилювати втручання державних органів в економічний розвиток, запровадивши низку надзвичайних заходів, серед яких виділялися реквізиції, секвестр, конфіскації. Одержавлення економіки в умовах війни набуло безпрецедентного розмаху. Але посилення втручання держави в економіку не призвело до очікуваних результатів й не змогло зупинити кризових явищ, що посилювалися в промисловому розвитку Сходу і Півдня України.

⁵⁰ А. Семенов, “Профессиональная деятельность городских рабочих в годы гражданской войны: экономическое раскрепощение эпохи экономического упадка”, *Вестник Адыгейского государственного университета*, No.3, (2005): 61.

⁵¹ Антон Деникин, *Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль–сентябрь 1917*. (Минск, 2002), 161.

⁵² Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У, м. Київ (1931–1938), ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 80, арк. 50.

⁵³ Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків, ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 13, арк. 93.

⁵⁴ Иван Маевский. *Экономика русской промышленности в условиях Первой мировой войны*. (Москва: Госполитиздат, 1957), 387.

Російська імперія вступила в Першу світову війну з таким набором соціально-політичних конфліктів різних станів і прошарків суспільства, за якого перемога у війні ставала зовсім неможливою не лише у зв'язку з проблемами економічного розвитку, а й через руйнівну силу їх взаємодії, що визначалася різницею уявлень про доцільну політичну, соціальну та економічну діяльність.

Невиважена національна політика уряду до єврейського населення стала одним з факторів, який сприяв послабленню економічної могутності Російської імперії, і, зокрема, створював труднощі у справі налагодження роботи промислових підприємств через втручання робітників у адміністративну діяльність і поширення страйкового руху. Посилення страйкового руху спостерігалося й у зв'язку з загостренням продовольчої кризи. Інфляційні процеси сприяли поширенню незадоволення у середовищі робітництва через подорожання харчів. У 1917 р. через діяльність різних революційних організацій в умовах послаблення центральної влади фактично підірвано основи економічної взаємодії між підприємцями та робітниками. Особливо негативну роль у цьому відіграло створення робітничих комітетів, абсолютна більшість з яких вкрай некомпетентно втручалися в економічну діяльність підприємств.

THE RELATIONS BETWEEN EMPLOYERS AND EMPLOYEES OF UKRAINE IN 1914–1918

Larisa SYNIAVSKA

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkassy
Department of History of Ukraine
b. Shevchenko, 81, 18031, Cherkasy, Ukraine
e-mail: kafiteu@ukr.net

Socio-political relations are formed in the process of political activity of certain social groups, aimed at realizing their interests and needs through participation in politics. The most influential social groups in the Russian Empire at the beginning of the 20th century can include the nobility, the bourgeoisie, hired workers and the peasantry, although the peasantry, as a rule, did not actively participate in social and political life. The main idea of the article is that all-Russian tendencies in the relations of these social groups largely determined the development of the industry of the East and South of Ukraine during the First World War and determined the degree of state intervention in economic life and its role in the settlement of economic conflicts that arose between the leading social groups of the country.

The formation of capitalist industrial relations and economic system in the Russian Empire after the reforms of the second half of the 19th century was accompanied by an increase in the role of workers in the socio-economic and socio-political life of the country. First World War demanded the maximum tension of the economy of each of the participating countries, and, above all, of industry. In this regard, the power of many states that participated in hostilities limited the strike activity of the workers. At the same time, a number of laws were adopted to ensure material protection of the mobilized and their families, including factory workers.

The number of workers increased at the expense of refugees and other categories of workers. During the war, the sex work of the workers changed due to the reduction of the number of male workers.

The deteriorating position of workers revived the strike movement. Strengthening of the strike movement was also explained by the unceasing ethno-politics of the Russian government and the successful anti-Russian activities of foreign intelligence services. In addition, such activities are inherent not only for German intelligence, but also for English. With their own geopolitical interests, foreign intelligence used the strike movement, inter-ethnic conflicts and contradictions that existed in the Russian Empire to weaken Russia. Active members of anti-government speeches were representatives of national minorities who suffered from the oppression of the tsarism. On the other hand, the avalanche accumulation of social problems, the deterioration of the material position of the bulk of the population, the continued violation of the traditional way of life caused its dissatisfaction with the government of the Russian Empire.

A characteristic feature of the working-class movement in the South and East of Ukraine was its relative moderation. He was not distinguished by the great mass of strikes, the sequence and determination of the actions of their participants. The feature of his was traced back to the beginning of the twentieth century, because social conflicts here were less tense in comparison with other regions of the Russian Empire. This was explained, firstly, by the fact that the food crisis in Ukraine did not reach such a scale as in other regions of Russia. Secondly, during the war, the workers' composition, which was filled up by peasants, prisoners of war, refugees, significantly changed. Among the workers, there was also a relatively large part of the skilled workers who tried to retain their right not to be mobilized into the army.

The overthrow of autocracy in February 1917 made it possible to accelerate the reform of the law in the social-labor sphere. The practice of that period was to conclude agreements on social-labor issues between councils and entrepreneurs who accepted or rejected the Provisional Government. First of all, it was supposed to create on the industrial enterprises workers' committees as representative bodies. At the enterprises of the South and East of Ukraine, labor committees often interfere in the administration of enterprises, not so much concerned about their subsequent fate, but aspiring to secure their financial interests. Motivating their actions, «fleeing the administration», spontaneously created labor committees, in some cases, and sought, even, to organize the delivery of raw materials and materials.

In general, during the years 1914–1916, the government of the Russian Empire weakened the legislative barriers separating certain categories of workers from sexual abuse and age from excessive exploitation, and restricted the right of hired workers to organize strikes. At the same time, other laws protecting the rights of hired workers continued to operate. However, the weaknesses of the legislative framework in the field of labor relations in industry have not been eliminated, and as a result, entrepreneurs had many loopholes that allowed violating the law. Unparalleled national government policy toward the Jewish population has become one of the factors contributing to the weakening of the economic power of the Russian Empire, and in particular, created difficulties in setting up the work of industrial enterprises through the interference of workers in administrative activities and the spread of the strike movement. Strengthening of the strike movement was observed also in connection with the aggravation of the food crisis. Inflationary processes contributed to the spread of dissatisfaction among the working class due to rising food prices. In 1917, through the activities of various revolutionary organizations, under conditions of weakening of the central government, the bases of economic interaction between entrepreneurs and workers were actually undermined. A particularly negative role in this was played by the creation of labor committees, the overwhelming majority of which were extremely incompetently interfering in the economic activity of enterprises.

Keywords: WWI, business, employees, government regulation of the economy, military industry, finance, credit.

REFERENCES

- Ananyich B. V. "The Russian bourgeoisie on the road to "cultural capitalism." in *Russia and the First World War*, (materials of the international scientific colloquium). St. Petersburg, 1999, 102–111. (in Russian).
- Balitsky G. V. *Factory Legislation in Russia*. Moscow: Work and Will, 1906. (in Russian).
- Belov S. I., Legislative acts as an indicator of the industrial crisis in the years of the First World War (1914–1917 ãã.), *Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice*, no 3 (17), chap. II (2012): 25–30. Accessed August 25, 2017. <http://www.gramota.net/materials/3/2012/3-2/6.html>. (in Russian).
- Borisov V. I., and Chernobaev A. A. *Bread, war, revolution. Food Policy in the South of Russia during the First World War and the Revolution (1914–1918)*. Moscow: Archival Information Agency, and Lugansk: Publishing house of the Lugansk Agricultural Institute, 1997. (in Russian).
- Bohanov A. "The entrepreneurs elite of Russia in the beginning of the 20th century." in *The large agrarians and the industrial bourgeoisie of Russia and Germany at the end of the 19th and the beginning of the 20th century*. Moscow, 1988, 25–45. (in Russian).
- Breslavets V. A. *Supply of army and population with meat. 1914–1918*. Moscow: Association "Pechatnia S. P. Yakovleva", 1918. (in Russian).
- Voenkov I., Oganovski N., Chubakov G., and Klepikov S. *Basic principles of bread distribution*. Moscow: Type. Ryabushinskikh's partnerships, 1917. (in Russian).
- "Declaration of the General Secretariat of Ukraine, September 29, 1917." in *The Ukrainian Central Rada. Vol. 1. March 4 – December 9, 1917*. Kyiv: Scientific Opinion, 1996, 323–327. (in Ukrainian).
- Denikin A. I. *Essays on the Russian Troubles. The collapse of power and the army. February–September 1917*. Minsk: Harvest, 2002. (in Russian).
- Klimov A., and Serdyuk N. "On the question of the social and economic situation of the workers of Donbass and Pridniprovia during the First World War." in *The Third International Congress of Ukrainianists, December 26–29, 1996*. Kharkiv, 1996, chap. 2 History, 26–30. (in Ukrainian).
- Kondratiev P. D. *The agrarian question. About land and land formations*. Moscow: Book publishing "Universal Library", 1917. (in Russian).
- Copies of materials on the struggle for the restoration of Soviet power in Ukraine, December, 1917, Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPA of Ukraine), Fund 5, Series 1, File 6. (in Ukrainian).
- Copies of the articles of Lenin and Stalin's comrades and other materials on the counter-revolutionary nature of the Central Rada and the struggle for Soviet rule in Ukraine, December, 1917 – March, 1918, CSAPA of Ukraine, Fund 5, Series 1, File 3. (in Ukrainian).
- Kravets Y. A. *Development of entrepreneurship in the agrarian sector of the economy of the Left Bank of Ukraine (90-ies of the 19th century – 1917)* (dissertation of the candidate of historical sciences). Lugansk, 2007. (in Ukrainian).
- Lenin V. I. *All collected works*. Moscow, 1949, vol. 24. (in Russian).
- Maevsky I. V. *The economy of Russian industry in the conditions of the First World War*. Moscow: Politizdat, 1957. (in Russian).
- Makares S. V. *Production and marketing of agricultural products in the provinces of the Left Bank of Ukraine at the turn of the XIX–XX centuries*. (dissertation of the candidate of historical sciences). Zaporizhzhia, 2009. (in Ukrainian).

- Materials on the organization of food business. Zemsky's livestock supplies for the needs of the army*, compiled by N. Yakimov, and I. Kuznetsov, edited by A. Chayanov, and N. Makarova. Moscow: Printing house of the Ryabushinsky Association, 1917, no 7. (in Russian).
- “Materials of the meeting of the Small Council, September 9, 1917” in *The Ukrainian Central Rada. Vol. 1. March 4 – December 9, 1917*. Kyiv: Scientific Opinion, 1996, 279–284. (in Ukrainian).
- Novozhilov E. I. “Soviet historical literature of the 20s – 30s on the food Situation of Russia in 1917.” in *Economic and Socio-Political Development of Post-Reform Russia (1861–1917)*. Gorkiy, 1986, 99–105. (in Russian).
- Ostrovsky A. V. “State-capitalistic and cooperative tendencies in the Russian economy. 1914–1917.” in *Russia and the First World War*. St. Petersburg, 1999, 482–496. (in Russian).
- Oskin M. V. “The Russian Army and the Food Crisis in 1914–1917.” *Questions of History*, no. 3 (2010): 144–152. (in Russian).
- Reprints of materials on the policy of the Central Rada and the Austro-German invaders in Ukraine and on the struggle of the working people for Soviet power, January–February, 1918, CSAPA of Ukraine, Fund 5, Series 1, File 78. (in Ukrainian).
- Reprints of materials on the history of the struggle of working people of Ukraine for Soviet power against the hetman government, the Austro-German invaders and other bandits, April, 1918, CSAPA of Ukraine, Fund 5, Series 1, File 80. (in Ukrainian).
- Correspondence with the Ministry of Trade and Industry on the transfer of industrial enterprises to military orders, 16.04.1915 – 29.12.1916, Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (CSHA of Ukraine), Fund 575, Series 1, File 766. (in Ukrainian).
- The order of the commander of the port of Nikolaev, Nikolaevsky commander of garrison on the abdication of Nicholas II from the throne (March 4, 1917). Minutes of the expert meeting of the plant committee on the removal of riveting pointers. Announcements of the plant management about the subscription to the loan, the distribution of the cash structure by category, the celebration on March 10 of the Day of the All-Russian Revolution. Circulars on income tax, on personnel, on the transfer of the weight office to the control department, October 4, 1916 – March 20, 1917, State Archives of Mykolaiv Region, Fund 300, Series 1, File 644. (in Ukrainian).
- Reent O. P. “Crisis trends in the agrarian sector of the economy during the First World War (July 1914 – February 1917).” *Ukrainian peasant*, no. 6 (2002): 82–85. (in Ukrainian).
- Reent O. P. “World War I and Ukraine: historical and theoretical aspects of studying the problem.” *Problems of the history of Ukraine from the 19th and early 20th centuries*, no. 4 (2002): 5–11. (in Ukrainian).
- Reent O. P. “Agriculture of Ukraine during the First World War.” *Ukrainian peasant*, no. 8 (2004): 194–205. (in Ukrainian).
- Roshin B. E. “Russian Factory Committees in 1917: Historical and Legal Aspect.” *Almanac of Modern Science and Education*, no. 1, chap. 2 (2010): 91–93. (in Russian).
- Semenov A. A. “Professional activity of urban workers in the years of the Civil War: economic emancipation of the era of economic decline.” *Bulletin of the Adygeya State University*, no. 3 (2005): 59–65. (in Russian).
- Sinyushin F. *Factory-committees in Russia and their work in modern conditions*. Moscow: VCSPS, 1923. (in Russian).

- Statistical handbook on the agrarian question. Land tenure and land use*, edited by N. P. Oganovsky, and A. V. Chayanov. Moscow: Book publishing “Universal Library”, 1917, no 1. (in Russian).
- Texts of reports and speeches of NF von Dittmar at congresses and meetings in 1916–1917. His complaint to the Senate in 1913 on the abolition of his election Zemsly voters. His complaint to the provincial administration for zemskich and city affairs is the presence of improper taxation of his plant, 1913 ã. – 14.08.1917, CSHA of Ukraine, Fund 2161, Series 1, File 13. (in Ukrainian).
- Turchenko G. F. “South-Ukrainian factor in the First World War.” *Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya State University*, no. 17 (2004): 54–81. (in Ukrainian).
- Farber M. D. *Solid bread prices*. Petrograd: M. Kvar’s Printing House, 1916. (in Russian).
- Khoroshevsky A. Y. *Secrets of the Soviet Empire*. Kharkov: Folio, 2011. (in Russian).
- Circulars on the control of the protection of ships under construction, the establishment of a new size of additional rations during the war, etc. Announcements, instructions for the protection of battleships “Imp. Alexander III”, on checking entrance tickets, on the issue of payroll, etc., on October 31, 1916 – November 23, 1916, State Archive of Mykolaiv Region, Fund 300, Series 1, File 679. (in Ukrainian).
- Churakov D. O. *The Russian Revolution and Workers’ Self-Government. 1917*. Moscow: “AIRO–XX”, 1998. (in Russian).
- Shestakov A. V. *Essays on agriculture and peasant movement in the years of war and before October 1917*. Leningrad: Workers’ Publishing House “Priboy”, 1927. (in Russian).
- Shytyuk M. M., Shkvarets V. P., Kozireva M. E., Nikolayev I. E., Khryashevskaya L. M., and Oborenko I. V. *The Germans of the South of Ukraine: History and Present*. Mykolayiv, 2009. (in Ukrainian).